

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА РІВНОПРАВНОСТІ ГРОМАДЯН: МЕЖІ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ

Нікіфорова Т.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-9769-973X
e-mail: nikiforovat2711@gmail.com*

Нікіфорова Т.І. Кримінально-правова охорона рівноправності громадян: межі криміналізації.

Стаття присвячена аналізу методів кримінально-правової заборони у сфері протидії дискримінації людей за будь-якими ознаками. Встановлено, що ст. 161 КК, яка передбачає кримінальну відповідальність за порушення рівноправності громадян, неодноразово зазнавала змін. Багато законопроектів про внесення змін до цієї статті не було подано на розгляд Верховної Ради через значну кількість оціночних понять, які містилися в них. Проаналізовано Рекомендації CM/Rec(2022)16 Комітету Міністрів державам-членам щодо боротьби з ворожнечею від 20 травня 2022 року, а саме тлумачення поняття «мова ненависті», правові та неправові методи боротьби з проявами ворожнечі та їх співвідношення із захистом інших прав і, зокрема, права на свободу вираження поглядів. Комітет Міністрів наголошує на необхідності дотримання балансу між правом на свободу слова і правом бути вільним від дискримінації, під час розроблення національних законів, спрямованих на боротьбу з ворожнечею. Однак використання у законодавстві оціночних понять суттєво ускладнює дотримання цього балансу. Аналіз практики застосування європейських законів проти «мови ненависті» свідчить про суттєве обмеження свободи вираження поглядів. І найбільше це стосується релігійних поглядів, що тягне за собою також порушення права на свободу віросповідання та дискримінацію за ознакою релігійної приналежності. Згідно Рекомендації CM/Rec(2022)16 кримінально-правові методи боротьби з проявами ворожнечі повинні бути крайнім засобом і застосовуватися лише за найсерйозніші прояви ненависті. Зроблено висновки, що використання оціночних понять в кримінальному законодавстві є неприпустимим. Кримінально-правові засоби протидії порушенню рівноправності громадян повинні спрямовуватися виключно проти конкретних проявів насильства, пошкодження власності, погромів, дискримінації окремих громадян чи груп осіб за будь-якими ознаками, а також публічних закликів до таких конкретних діянь. Заборона «мови ненависті» в її абстрактному, розмитому розумінні, яке міститься, серед іншого, в Рекомендації CM/Rec(2022)16, призводить до порушення права на свободу вираження поглядів.

Ключові слова: порушення рівноправності, дискримінація, «мова ненависті», перелік «захисних ознак», криміналізація, свобода вираження поглядів.

Nikiforova T.I. Criminal legal protection of the equality of citizens: the limits of criminalization.

The article is devoted to the analysis of methods of criminal legal prohibition in the field of combating discrimination of people on any grounds. It is established that Art. 161 of the Criminal Code, which provides for criminal liability for violation of the equality of citizens, has been repeatedly amended. Many draft laws on amendments to this article were not submitted for consideration by the Verkhovna Rada due to the significant number of evaluative concepts contained in them. The Recommendation CM/Rec(2022)16 of the Committee of Ministers to member states on combating hatred of May 20, 2022, and in particular the interpretation of the concept of "hate speech", legal and non-legal methods of combating manifestations of hatred and their correlation with the protection of other rights and, in particular, the right to freedom of expression, is analyzed. The Committee of Ministers stresses the need to strike a balance between the right to freedom of expression and the right to be free from discrimination when developing national laws aimed at combating hatred. However, the use of evaluative concepts in legislation significantly complicates this balance. An analysis of the practice of applying European laws against "hate speech" indicates a significant restriction of freedom of expression. This applies most of all to religious views, which also entails a violation of the right to freedom of religion and discrimination on the basis of religious affiliation. According to Recommendation CM/Rec(2022)16,

criminal law methods of combating manifestations of hatred should be a last resort and be applied only for the most serious manifestations of hatred. It has been concluded that the use of evaluative concepts in criminal legislation is unacceptable. Criminal law measures to combat violations of the equality of citizens should be directed exclusively against specific manifestations of violence, damage to property, pogroms, discrimination against individual citizens or groups of persons on any grounds, as well as public calls for such specific acts. The prohibition of "hate speech" in its abstract, vague sense, which is contained, among other things, in Recommendation CM/Rec(2022)16, leads to a violation of the right to freedom of expression.

Key words: violation of equality, discrimination, "hate speech", list of "protected grounds", criminalization, freedom of expression.

Постановка проблеми. Кримінально-правова охорона рівноправності громадян є актуальною темою, особливо в умовах воєнного стану, коли рівень напруження в суспільстві зростає. Питанням боротьби з дискримінацією приділяється все більше уваги на міжнародному рівні. За останні двадцять п'ять років на рівні різних міжнародних організацій було прийнято значну кількість рішень, спрямованих на боротьбу з дискримінацією та злочинами на ґрунті ненависті (наприклад, рішення Ради міністрів ОБСЄ № 12/04 «Толерантність і недискримінація» 7 грудня 2004 року; рішення Ради міністрів ОБСЄ № 9/09 «Боротьба зі злочинами на ґрунті ненависті» від 02.12.2009 р., та інші, Загальнополітична рекомендація Європейської комісії проти расизму та нетерпимості № 7 від 13 грудня 2002 року, Рекомендації CM/Rec(2022)16 Комітету Міністрів державам-членам щодо боротьби з ворожнечею від 20 травня 2022 року та інші). Відповідні кроки щодо боротьби з дискримінацією було здійснено також на рівні національного законодавства, в тому числі й кримінального. Не залишилась поза увагою й ст. 161 КК, яка встановлює кримінальну відповідальність за порушення рівноправності громадян. З часу прийняття КК стаття зазнавала змін чотири рази. Значна кількість пропозицій щодо змін до цієї статті так і залишилась на рівні законопроектів (наприклад, № 3316, № 3316-1, № 3316-2, № 5110, № 5488). Практика застосування ст. 161 КК щороку зростає [1; 2]. Чітке законодавче формулювання складу кримінального правопорушення, що відповідає принципу юридичної визначеності є однією з умов забезпечення єдності судової практики.

Стан опрацювання проблематики. Наведена вище законотворча активність свідчить про здійснення наукових досліджень у цій сфері. Безпосередньо проблемам кримінально-правової охорони рівноправності громадян свої праці присвятили В.М. Панькевич, В.В. Курафеев, І.С. Смирнова, Т.Д. Лисько, О.М. Шармар, Д.О. Колодін та інші.

Зазначені дослідження не вичерпують наявної проблематики щодо забезпечення ефективної протидії порушенню рівноправності громадян а отже, тема і досі залишається актуальною. Євроінтеграційні процеси в Україні, пов'язані з ними законодавчі ініціативи та зміни, стан європейської практики з цього приводу забезпечують широке поле для нових досліджень у цій сфері.

Метою дослідження є аналіз меж кримінально-правової заборони у сфері протидії проявам дискримінації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Законодавче регулювання кримінально-правової охорони рівноправності громадян потребує вирішення питань, пов'язаних з визначенням кола діянь, які повинні бути криміналізовані та кола «захищених ознак», тобто ознак за якими можливе порушення рівноправності.

Щодо кола ознак, то їх перелік може бути як чітко визначеним, так і відкритим. В КК держав-членів ЄС підхід неоднозначний, але в більшості, як і в КК України перелік є відкритим [3].

Законопроекти щодо внесення змін до ст. 161 КК були спрямовані, в тому числі, на розширення переліку «захищених ознак». І найчастіше це стосувалося ознак сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (СОГІ) (зокрема законопроекти № 3316, № 3316-2, № 5488). У висновках Комітету з питань інтеграції України з Європейським Союзом щодо вказаних законопроектів зазначається, про їх відповідність міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції. Проте законопроект № 3316 було відхилено через необхідність доопрацювання в частині чіткого визначення термінів і, зокрема, «гендерна ідентичність» та «сексуальна орієнтація» [4]. Проект № 3316-2 було відхилено також з причини використання термінів, які не мають чіткого законодавчого визначення та потребують додаткового тлумачення. Це зокрема стосується визначення «нетерпимості» через використання оціночних понять таких як «упередження», «забобони», «стереотипні погляди», «відкрите негативне ставлення до людей (соціальної групи)», «сексуальна орієнтація», «гендерна ідентичність», та інших [5]. Законопроект № 5488 не викликав заперечень з боку жодного з комітетів Верховної Ради та його було рекомендовано до розгляду ВР, хоча у визначенні поняття «нетерпимість», що міститься у вказаному проекті також використано оціночні поняття, зокрема «відкрите, упереджене, негативне ставлення» [6]. Так само такими, що потребу-

ють додаткового тлумачення залишаються поняття «сексуальна орієнтація» та «гендерна ідентичність», адже вони досі не мають законодавчого закріплення.

В диспозиції ст. 161 КК використовується таке оціночне поняття як «розпалювання ворожнечі та ненависті». Зазначений термін відповідає поняттю «мова ворожнечі (або ненависті)», який все частіше використовується в медіа просторі.

Сьогодні вказаний термін має визначення на міжнародному рівні. У п. 2 Рекомендації СМ/Rec(2022)16 Комітету Міністрів державам-членам щодо боротьби з ворожнечею від 20 травня 2022 року міститься визначення «мова ненависті (hate speech)» [7]. Терміни, які містяться у цьому визначенні також можна визнати оціночними, зокрема поняття «ненависть» та «приниження», які є досить суб'єктивними.

У Рекомендації СМ/Rec(2022)16 зазначається, які методи потрібно використовувати для боротьби з проявами ворожнечі, та в яких випадках це мають бути правові та інші неправові методи. Визначаючи правову базу, Комітет Міністрів наголошує, що кримінальне право слід застосовувати лише як крайній засіб і за найсерйозніші прояви ненависті.

Надаючи відповідні рекомендації, Комітет Міністрів наголошує, що підготовка та реалізація політики та законодавства щодо запобігання та боротьби з ненавистю вимагають ретельного балансу між правом на повагу до приватного та сімейного життя (стаття 8 Конвенції) та правом на свободу вираження поглядів (стаття 10 Конвенції) і правом бути вільним від дискримінації щодо захищених Конвенцією прав (стаття 14 Конвенції).

Наголошуючи на необхідності дотримання права, закріпленого в ст. 10 Конвенції, Комітет Міністрів зазначає, що свобода вираження поглядів стосується не лише інформації чи ідей, які сприймаються прихильно або вважаються необразливими чи такими, що викликають байдужість, але й тих, які ображають, шокують або викликають занепокоєння держави чи будь-якої верстви населення [7].

Межа між поняттями «погляди, які ображають, шокують або викликають занепокоєння держави чи будь-якої верстви населення» та «мовою ненависті» є надто розмитою та незрозумілою, особливо зважаючи на використання суб'єктивних понять, таких як «приниження», «розпалювання», «образа». У згаданій Рекомендації зазначається що обмеження права на свободу вираження поглядів задля захисту інших прав, повинно тлумачитися у вузькому порядку, тобто в кожному конкретному випадку у відповідності до вимог законності, необхідності та пропорційності законним цілям.

Найбільш суперечливою є відповідність між свободою релігійних переконань, їх вільного вираження та «мовою ненависті» за ознаками СОГІ. Наприклад, у консервативному християнському євангельському вченні не гетеросексуальна орієнтація та трансгендерність є гріхом. Такі релігійні погляди засновані на Біблії (Буття 1:27-28; Левит 18:22, 20:13; Повторення Закону 22:5; Римлянам 1:18, 25-27, 32; 1Коринтянам 6:9-10; 1 Тимофію 1:10 тощо) та висловлюються у проповідях, на релігійних заходах, є частиною системи виховання дітей та молоді відповідних громад. На підставі таких релігійних переконань відповідним особам може бути відмовлено у прийнятті в члени відповідної релігійної громади, участі у таїнствах, обрядах, прийнятті на роботу до установ, підприємств, організацій, що належать таким громадам. Де межа між правом на свободу публічного вираження таких релігійних поглядів та «мовою ненависті» за ознаками СОГІ? Чи можна визнати висловлювання щодо гріховності, протиприродності, недопустимості поширення відповідної ідеології в школах такими, що принижують, ображають відповідних осіб, розпалюють ворожнечу чи ненависть, навіть якщо у них не йдеться про насильство, прояви ненависті, дискримінацію людей за ознаками СОГІ?

Практика європейських країн, деякі рішення ЄСПЛ (наприклад, Вейделанд та інші проти Швеції) свідчать про те, що в Європі будь-які висловлювання проти гомосексуалізму та трансгендерності у закладах освіти є абсолютно забороненими та тягнуть покарання, в тому числі і кримінальні Проте ситуація не обмежується закладами освіти та публічними висловлюваннями. Переслідування можливі за відповідні вислови у проповідях чи в приватних розмовах [8].

Наявні у мережі Інтернет приклади свідчать про те, що висловлювання відповідних релігійних поглядів може бути підставою для дискримінації за ознаками релігійної приналежності. Так, наприклад, до Федерального суду США було подано позов проти продуктової торгової мега-мережі «Kroger» двома колишніми працівницями мережі у зв'язку із звільненням через відмову одягати уніформу з символікою та гаслами ЛГБТ+, через свої релігійні переконання. «Хоча Лоусон і Рікерд особисто не відносяться вороже до осіб, які належать до ЛГБТ+-спільноти, практика цієї спільноти порушує їх релігійні переконання», – йдеться у позові. Комісія з рівних можливостей для працевлаштування стверджує, що Kroger порушив Закон про громадянські права цих двох жінок. [9]. Висловлювання у фейсбуці пастора Джоша Вільямсона щодо того, що скасування гей-параду є «чудою новою» було сприйнято як мову ненависті щодо ЛГБТ+-спільноти та на рівні міської

ради було висловлено пропозицію депортувати пастора з Британії до Австралії, громадянином якої він є [10]. Капелана Бернарда Рендалла, який у проповіді в шкільній каплиці сказав учням коледжу, що їм дозволено піддавати сумніву введення нової гендерної політики, якщо це суперечить принципам Англіканської церкви, було звільнено [11].

Тиск на християнські церкви постійно посилюється. Вираження традиційних християнських поглядів на сім'ю та сексуальність і навіть цитування відповідних біблійних текстів все частіше вважається гомофобією. Так єпископи Англіканської церкви вибачилась за те, що напередодні Церква Англії запропонувала не дозволяти парам ЛГБТ+ одружуватися в англіканських храмах, продовжуючи наполягати, що шлюб – це союз чоловіка та жінки. Представник групи Stonewall, який захищає права ЛГБТ+, заявив агентству Reuters, що вибачень єпископів недостатньо, «коли так багато християн ЛГБТ+ зазнають ворожості та дискримінації за те, що вони такі, які є» [12].

Найяскравіше втручання у право на свободу релігійних переконань та їх вираження демонструє справа проти фінської політикині Пяйві Рясянен через її висловлювання щодо гріховності гомосексуалізму та на підтримку біблійного погляду на шлюб і сексуальність на телебаченні, в соціальних мережах та в брошурі, виданої для потреб конкретної релігійної громади. Представники прокуратури наполягали, що думка про те, що, згідно з Біблією, гомосексуалізм є гріхом, є дискримінаційною «мовою ненависті», яка ображає і принижує гідність гомосексуалістів і карається за фінським кримінальним законодавством [13]. У листопаді 2023 року Апеляційний суд Гельсінки поставив крапку у цьому питанні, погодившись з рішенням окружного суду щодо виправдання Рясянен, підтримавши таким чином право на свободу слова та релігійних переконань [14]. В одностайному рішенні окружний суд дійшов висновку, що «суд не має права тлумачити біблійні поняття». Суд визнав, що, хоча дехто може заперечити проти заяв Рясянен, «повинна існувати переважна соціальна причина для втручання та обмеження свободи вираження поглядів». Суд дійшов висновку, що такого обґрунтування не було [15].

Усі ці приклади світової практики свідчать, що вільне вираження релігійних (або інших) поглядів проти ЛГБТ+-ідеології розглядається як гомофобія і викликає значний тиск на релігійні, державні та інші інституції з боку громадських організацій. Певні приклади такого тиску з'являються і в Україні. В Національному університеті «Києво-Могилянська академія» мала відбутися лекція українського філософа та публіциста Сергія Чаплигіна, присвячена українській ідентичності в умовах війни. Проте 4 грудня 2024 року стало відомо, що університет скасовує лекцію, бо Чаплигін відомий критикою ЛГБТ+-ідеології [16]. Звільнити декана Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Ганну Турчинову за публічні антиконституційні, гомофобні та дискримінаційні висловлювання вимагали близько десяти правозахисних організацій [17]. Доцентка Національного університету «Львівська політехніка» Ольга Мер'є була звинувачена у гомофобії через свої вислови проти гомосексуальності. Комісія з питань етики й дисципліни, яка розглянула це питання, прийшла до висновку, що доцентка висловлювала свою особисту думку та судження, в основу яких покладено уявлення та переконання про моральність, соціальну сприйнятливість, що відповідає гомонегативізму, тобто інтелектуальному несприйняттю гомосексуальності, а не гомофобії, що відповідає принципам академічної свободи, тому не повинна сприйматися як «гомофобна заява», про що заявляють ЗМІ» [18].

Усі вищенаведені приклади можна знайти виключно на християнських сайтах або в контексті гомофобних виступів, дискримінації за ознаками СОГІ. Про дискримінацію через висловлювання релігійних переконань говорити не прийнято. Розмежуванню понять «гомонегативізм» та «гомофобія» увага не приділяється. Свобода вираження поглядів відмінних від панівної ідеології суттєво обмежується.

Саме тому Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій звернулася до парламенту та Кабміну з закликом відхилити урядовий законопроект № 5488 щодо боротьби з проявами дискримінації, наголошуючи, що боротьба з дискримінацією може призвести до утисків свободи віросповідання, свободи слова та вираження поглядів [19]. Наведені вище приклади свідчать про обґрунтованість таких побоювань.

Пол Коулман, виконавчий директор ADF International, стверджує на основі багатьох кейсів, що європейські закони щодо заборони «мови ненависті» є нічим іншим як запровадженням цензури. І хоча у багатьох випадках кримінального переслідування свобода слова поки що перемагає, проте фраза «не можна цього говорити» є звичайною для громадян Європи. Вільне висловлення християнських поглядів та розповсюдження Євангелії в Європі вже стало неможливим [20].

Межа між свободою вираження поглядів та їх заборонаю через порушення інших прав є надто розмитою. Поняття «мова ненависті» все більше стає приводом для спекуляцій та порушення прав. Використання цього поняття в кримінальному законодавстві, яке є крайнім засобом боротьби з ворожнечою, є неприпустимим.

Кримінальна відповідальність повинна наставати лише за публічні заклики до конкретних проявів насильства та дискримінації або за конкретні випадки насильства та порушення рівноправності громадян. Використання в диспозиції ст. 161 КК таких оціночних понять як «розпалювання ворожнечі та ненависті», «приниження честі та гідності», «образу почуттів» створює небезпеку зловживань з боку влади, маніпулювань з боку громадськості та, не сприяє єдності судової практики, оскільки вимагає судового тлумачення цих термінів у кожному конкретному випадку. Розширення кола «захищених ознак» за рахунок спірних, таких, що не мають чітко визначеного законодавчого формулювання теж не сприяють єдності судової практики та належному судовому захисту прав громадян.

Висновки. Зважаючи на взяті Україною зобов'язання за угодою про асоціацію з ЄС, уникнути законодавчих змін щодо протидії «мові ненависті» та захисту громадян за ознаками СОГІ неможливо. Проте розробляючи відповідні законопроекти, автори не повинні сліпо наслідувати закони європейських держав, особливо найбільш суворі, та враховувати тільки панівну, дуже голосну громадську позицію. Законодавчі методи боротьби з мовою ворожнечею повинні залишати широкі межі для дискусії та спрямовуватися виключно проти закликів до конкретних проявів насильства, пошкодження власності, погромів, дискримінації окремих громадян чи груп осіб за будь-якими ознаками. Використання оціночних понять в законі, особливо кримінальному, покладає на суд надто високу відповідальність визначати чи може висловлення певної ідеології спровокувати насильство, дискримінацію та інші дії проти певних осіб чи груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/prozareyestrovani-kriminalni-pravororushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
2. Судова влада України. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka.
3. Смірнова І.С. Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян, перелік захищених ознак, за яких настає відповідальність (порівняльний аспект). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Частина 3. С. 48–55. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_3/9.pdf.
4. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо протидії злочинам на ґрунті ненависті за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності) від 09.04.2020 № 3316. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68552.
5. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо впорядкування відповідальності за злочини, скоєні з мотивів нетерпимості) від 24.04.2020 № 3316-2. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68668.
6. Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації від 13.05.2021 № 5488. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71891.
7. Recommendation CM/Rec(2022)16 of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech. URL: https://search.coe.int/cm/#_ftn1.
8. Europe's Free Speech Problem: A Cautionary Tale. URL: <https://web.archive.org/web/20230207073546/https://www.thepublicdiscourse.com/2016/07/17113>.
9. Religious Freedom at Stake: Kroger Workers Say They Were Fired for Not Wearing Pro-LGBT Aprons. URL: <https://cbn.com/news/us/religious-freedom-stake-kroger-workers-say-they-were-fired-not-wearing-pro-lgbt-aprons>.
10. Councillor says pastor who criticised gay Pride event should be deported. URL: <https://www.christiantoday.com/article/councillor.says.pastor.who.criticised.gay.pride.event.should.be.deported/135549.htm>.
11. У Британії капелана, який виступив проти ЛГБТ, звільнили з роботи. URL: <https://spzh.eu/ua/news/79725-v-britanii-kapellana-vystupivshego-protiv-lgbt-uvolili-s-raboty>.
12. Англiканська церква перепросила за гомофобію. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-anglikanska-cerkva-lgbt-gomofobija/32233377.html>.
13. Christian politician formally charged over views on marriage and sexuality. URL: <https://www.christiantoday.com/article/christian.politician.formally.charged.over.bible.tweet/136734.htm>.
14. Christian politician Päivi Räsänen acquitted again. URL: <https://www.christiantoday.com/article/christian.politician.pivi.rsenen.acquitted.again/141031.htm>.
15. Finnish MP wins on all charges in major free speech trial. URL: <https://europeantimes.news/2022/03/finnish-mp-wins-on-all-charges-in-major-free-speech-trial>.
16. НаУКМА скасували лекцію про українську ідентичність, бо лектор не підтримує ЛГБТ. URL: <https://c4u.org.ua/media/news/2788>.

17. Правозахисники вимагають звільнити декана педуніверситету. URL: https://zmina.info/news/dekan_pedagogichnogo_universitetu_rozkazala_pro_lgbt_jiakim_potribna_krov_ta_jenderne_mrakobesije_teper_pravozahisniki_vimagajiut_jiji_zvilnennja_.
18. Вислови викладачки Ольги Мер'є відповідають принципам академічної свободи. URL: <https://slovoproslovo.info/lvivska-politehnika-vyslovy-vykladachky-olhy-mer-e-vidpovidayut-pryntsypam-akademichnoi-svobody>.
19. В Україні можуть запровадити покарання за критику ЛГБТ. Духовні лідери проти. URL: <https://religionpravda.com.ua/?p=69651>.
20. Censored. ADF International. URL: <https://web.archive.org/web/20230128223241/https://adfinternational.org/censored>.